

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

ДРУГИ О СРБИМА СРБИ О ДРУГИМА

Приредила
Дубравка Поповић Срдановић

Ниш 2012.

ЕНГЛЕЗИ О СРБИМА И СРБИЈИ У XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА

У раду су представљени погледи британских путописаца о Србији и српском народу у XIX и на почетку XX века. Њихове првобитне представе углавном су биле једностране и неповољне јер су Срби представљани као дивљи и примитиван народ. Међутим, након боравка на Балкану и повратка у Велику Британију у својим радовима, забелешкама и путописима они мењају мишљења и Србе показују у новом, углавном позитивном светлу. Њихова перцепција Балкана, Србије и српског народа представљала је веома важан елеменат који је утицао на званичну британску политику да гради свој однос према Србији и Србима. Тематика британских путописа о Србији је веома разнолика и кретала се од политичких, друштвених, привредних, културних прилика, описа градова, психолошких портрета српских владара, али и Срба у целини.

Кључне речи: Енглези, Срби, путописци, културне везе, јавно мњење, културна колонизација

Културни додир Енглеза и Срба имају дубоке корене и представљали су претечу успостављања дипломатских односа између Велике Британије и Кнежевине Србије до кога је дошло 3. јуна 1837. године предајом акредитивних писама првог британског конзула, пуковника Хоџеса кнезу Милошу Обреновићу у Крагујевцу тадашњој српској престоници. Носиоци културних веза били су угледни појединци, интелектуалци, писци. Још крајем XVIII века, тачније 1784–1785. Велику Британију је посетио Доситеј Обрадовић који је научио енглески језик и успоставио контакте са многим представницима тадашње енглеске интелектуалне елите (Kostić, 1988: 35). С друге стране, Енглези су информације о српском народу и Србији добијали преко многобројних путника, путописаца, авануриста, трговаца, свештеника који су тих деценија походили Балкан, а који је у то време и даље сматран непознатом земљом односно егзотичним подручјем, а његови народи представљани као дивља племена која треба подробније изучити. Они током XIX века нису специјално долазили да би посетили Србију, напротив, она је била само њихова успутна станица. Ипак, њихови боровци, а затим и забелешке, путописи, мемоари, дневници веома су драгоцене јер садрже занимљиве податке о ондашњим политичким и друштвеним приликама, али и личностима које су дале печат и обележиле историјску стварност Кнежевине односно Краљевине Србије.

Иначе, поновно отварање Источног питања средином седамдесетих година XIX века још више је пробудило интересовање Енглеза за одлазак на Балкан и у Србију. Путописна књижевност у Великој Британији постаје врста помодарства, при чему су путописи за разлику од осталих делова Европе како примећује Марија Тодорова били далеко најпопуларнији вид књижевног дела. По читаности нашли су се на другом месту одмах иза романа (Todorova, 1999: 159). Зато и не треба да чуди толика навала Енглеза на удаљене и езотичне крајеве Истока. Од многобројних путописаца који су током током XIX столећа походили Србију и оставили занимљиве писане трагове о њеном народу, и држави издвајају се између осталих Џорџ Томас Кепл, Александар Кинглејк, Мајкл Квин, Џулија Пардју, Франсис Ерве, Остин Хенри Лајард, Ендрју Арчибалд Пејтон, Џон Пелгрејв Симсон, Едмунд Спенсер, Лујза Хеј Кар, Аделина Ирби, Георгина Мекензи. Они су наставили својеврсну културну колонизацију Балкана односно књижевно наративно освајање тог простора коју је започео Бајрон почетком XIX века, како духовито примећује Весна Голдсворти у својој студији Измишљање Руританије (Goldsvorti, 2000: XIV).

Србију је током XIX века посетило неколико десетина угледних Енглеза, а међу њима је било и жена. Радило се о људима различитих занимања (правници, писци, дипломате, официри, добротвори), и доброг имовног стања јер су једино они могли себи да приуште тако далека и скупа путовања. Овде правимо изузетак за оне путнике који су на Балкан и друга далека места одлазили наменски, то јест, по задатку британске владе (дипломате, официри). Ту пре свега мислимо на Остин Хенри Лајарда и Ендрју Арчибалда Пејтона, службенике Форин офиса односно каријерне дипломате и Едмунда Спенсера, капетана британске краљевске војске. Остали су били слободни стрелци жељни авантура и изазова. Занимљива је старосна структура ових путописаца. Већина њих су били млади људи између двадесет три и тридесет година, сем Џона Симсона који је на пут кренуо са четрдесет година, али и он је спадао у људе млађе средњих година. Још један куриозитет се везује за ове путнике. Скоро нико од њих није дуже боравио у Србији или се поново у њу враћао. Изузетак чине Арчибалд Пејтон и Херберт Вивијан који је долазио у више наврата. Углавном су се задржавали кратко, неколико сати, највише неколико дана, а врло ретко пар седмица. Тако на пример Џулија Пардју је у Србији боравила тек неколико сати, Александар Кинглејк петнаест дана, Лујза Кар осамнаест, а Паулина Ирби и Мјур Мекензи више од месец дана.

Ниједан од њихових записа, дневника бележака, не односи се искључиво на Србију и њен народ већ у оквиру књига које у насловима најчешће садрже следеће одреднице Исток, словенске провинције Турске, једно или евентуално неколико поглавља садрже описе Србије или српског народа. Изузетке чине дела Арчибалда Пејтона, *Србија најмлађи члан европске фамилије* и Херберта Вивијана, *Србија рај сиромашних* које говоре искључиво о Србији.

У погледу садржине путописа она је зависила од сфере интересовања и степена образованости њених аутора. Углавном су то књижевно-путописни радови, односно туристички извештаји о једној далекој и, просечном енглеском читаоцу, готово непознатој земљи. Они плене занимљивим стилем писања и количином занимљивих података и запажања који се презентују.

Међутим, што је степен образованости аутора био већи или ако су се налазили у служби своје владе, тиме је и садржај дела био озбиљнији, разноврснији, пун анализе, и података из сфере политике, привреде, народних обичаја и слично. У том смислу издвајају се сведочанства Арчибалда Пејтона, Мис Ирби и Мјур Мекензи која представљају специфичне научне студије о Србији и њеном народу. Међутим, нису сви енглески ходочасници били тако добро обавештени о земљи и народу које су посећивали. То показује пример официра Едмунда Спенсера који је из незнања или необавештености у својим белешкама често мешао Србе и Бугаре (Момчиловић, 1993: 187).

Конечно, неки од путописаца уљуљкани удобним начином живота нису желели да окусе ону другу изазовнију страну живота у Србији, избегавајући путовања коњима, пешке, обилазак села, излагање неповољним временским условима, зими, киши, блату. Међутим, било је и оних који су напротив управо инсистирали да обиђу сваки кутак и увере се како је живот обичног човека тежак и пун најразноврснијих изазова (Исто). Као што смо истакли питања које обрађују енглески путописци врло су разноврсна. Али код већине њих можемо уочити и неколико заједничких тема. Најчешће су то описи како Србије, тако и великих градова кроз које су пролазили, од пограничног Земуна, преко престоничног Београда до Ниша као крајње јужне тачке српске државе.

Занимљиво је да британски путописци који посећују Србију током XIX века најчешће пишу о изгледу српских градова: Београда, Крагујевца, Ниша, Крушевца, Јагодине, Алексинца, Шапца и дају углавном шкрте описе унутрашњости земље. Њихова интересовања протежу се и на политичка питања као што су оцена владавине кнеза Милоша и уставобранитељског покрета, али и психолошко портретисање његових главних представника Томе Вучића Перишића и Аврама Петронијевића. Британски путници тих година и деценија врло радо пишу и о српском менталитету, обичајима, исхрани, народној ношњи.

Првих неколико енглеских путника који су обишли Београд током тридесетих година XIX века оставили су врло штуре и оскудне информације о том граду које се могу свести само на две до три реченице. Међутим, и ти кратки описи ипак представљају драгоцену сведочанства о тадашњем изгледу српске престонице. Први из плејаде енглеских ходочасника био је генерал Џорџ Томас Кепл¹ који је Београд сажето представио у студији *Приповест о путовању преко Балкана 1829–1830 (Narrative of a Journey across the Balkans, by two Passes of Selimno and Paravadi; also of a Visit to Azari and other Newly discovered Ruins in Asia Minor in the Years 1829–1830. In two Volumes, London 1830)*. Он је током 1829. и 1830. обишао европске делове Турске, а између осталог боравио је и у Београду. Кепл није био импресиониран његовим изгледом. Његову пажњу привукла је београдска тврђава која се налазила у веома лошем стању. У том смислу приметио је да су „утврђења београдске тврђаве, осим унутрашње цитаделе ужасно изруинирана

¹ Џорџ Томас Кепл (George Thomas Keppel)

Рођен је 1799. у Мерилбону. Школовао се на Westminster School-у. Британској армији је приступио 1815. Учествовао је у бици код Ватерлоа. Чин генерала добија 1874. Од 1832. до 1835. био је посланик у Доњем дому британског парламента. Једно време је био приватни секретар лорда Џона Расела, председника владе. Објавио је неколико занимљивих путописа који су настали као резултат запажања са његових путовања по Балкану, Азији, Индији. Најважнија дела: *Personal Narrative of a Journey from India to England* (1827), *Personal Narrative of Travels in Babylonia, Assyria, Media and Scythia* (1827), *Narrative of a Journey across the Balcan* (1831). Умро је 1891.

као и да би сам град био необично ружан да ту и тамо нема кућа које припадају хришћанима, а које разбијају једноличност турске дрвене архитектуре“ (Levental, 1989: 274). Други путник из Енглеске који је изнео кратак опис српске престонице у путопису *Са истока (Eothen)* објављеном 1844, био је Александар Вилијам Кинглејк² који је Београд и Србију обишао 1835. године. Његова књига представља најбољи енглески путопис тога времена (Момчиловић, 1990: 61). Иначе, Кинглејк је за разлику од већине својих земљака Србију обишао копненим путем. И он је био задојен предрасудама о Србији, што ће отворено показати на страницама свога дела када је написао да се Београд налази на крају Европе, и да “улази у земљу која садржи сјај и пустош Истока”³. Кинглејк је такође оставио суморну забелешку о изгледу српске престонице примећујући да је муслимански део града напуштен и пуст, пун ђубрета и птица (роде и ждралови), а да се у ваздуху осећа мирис спржених кора од лимуна, поморанџи и зачина (Исто).

Такође врло оскудна сведочанства о Београду дао је Мајкл Квин,⁴ ирски новинар и издавач у делу *Путовање паробродом низ Дунав (A Steam Voyage down the Danube)* из 1835. године. Он је Београд представио као “сјајан скуп џамија са високим белим минаретима”, док је београдска тврђава “моћна грађевина, добро постављена за одбрану”.⁵ Нешто опсежније записе оставила је Џулија Пардју⁶, песникиња и историчар у путопису *Султанов град и домаћи обичаји Турака (The City of the Sultan and Domestic Manners of th Turks)* публикованом 1837. Она се, враћајући се паробродом из Цариграда 1836, задржала у Београду тек неколико сати. Забележила је да је то последњи град у Европи који има минарете, док је Калемегдан на њу оставио посебно снажан утисак. “Тврђава застрашујуће изгледа и да је дата некој европској сили био би то опасан поклон”. Уочила је да Османлије живе у подношљивој хармонији са Јеврејима, а оставила је и важан податак да је у то време у граду живело дванаест хиљада Срба и осам хиљада Турака и Јевреја.⁷

² Александар В. Кинглејк (Alexander W. Kinglake)

Рођен је 1809. После завршетка студија на Кембриџу постао је адвокат, али су га више привлачила путовања у далеке крајеве света. Велико путовање на Исток предузео је већ 1844. после завршетка студија. После десет година путовао је у Алжир, а за време Кримског рата је боравио на Кримском полуострву. Као резултат тог боравка настала је његова вишетомна *Историја Кримског рата*. Умро је 1891.

³ А. В. Кинглејк, Од Земуна до Ниша, у: Б. Момчиловић, *Британски путници о нашим крајевима у XIX веку*, Нови Сад 1993, 6.

⁴ Мајкл Квин (Quin J. Michael)

Рођен је 1796. Бавио се новинарством. Писао је за листове: *Morning Herald, Morning Chronicle*. Био је уредник листова: *Monthly Review, The Catholic Journal, Dublin Review*. Умро је 1843.

⁵ М. Џ. Квин, Дунавом кроз Војводину и Србију, у: Б. Момчиловић, *Британски путници о нашим крајевима у XIX веку*, 27.

⁶ Џулија Пердју (Pardoe Julia)

Рођена је 1806. у Јоркширу. Од ране младости је писала новеле, али се интересовала и за историјске теме. Посебно је привлачио исток. Објавила је велики број књига од којих су најпознатије: *The City of the Sultan (1836), Louis XIV and the Court of France, Court of Francis I, The Beauties of the Bosphorus, The Hungarian Castle, The Life and Memoirs of Marie de Medici, Queen and Regent of France, Episodes of French History during the Consulate and the First Empire*. Умрла је 1862.

⁷ Џ. Пардоу, Енглескиња у Земуну и Београду, у: Б. Момчиловић, *Британски путници о нашим крајевима у XIX веку*, 34.

Франсис Ерве је Београд дочарао у књизи *Боравак у Грчкој и Турској (A Residence in Greece and Turkey)* издатај 1837. Његове импресије о Београду су за разлику од његових сународника претежно позитивне. По њему то је стари и надалеко чувени град око кога су се водиле толике битке, и кога су многе војске толико пута освајале и губиле. Београд је живописан град, необичног изгледа, другачији од устаљених енглеских представа, лепши и европскији од било ког града кроз који је прошао. Користећи китњасте стилске екскурсије, Ерве пише да је "Београд последњи споменик Истока, романтични предео где цивилизација није толико продрла да би уништила исконска обележја земље, где ношња и обичаји и данас подсећају на најзанимљивије периоде, где дивље, узвишено и живописно наизменично показују своје чари, где се величанственост и раскош обилно испољавају, и где груба природа никад није осетила људску руку која све квару."⁸

Ипак, најопширнија сведочанства о престоници Краљевине Србије на крају XIX века оставио је Херберт Вивијан у књизи *Србија. Рајсиромашних људи (Servia. The Poor Man's Paradise)* штампаној 1897. Он је Београд посетио у зиму 1895, а затим и у време обележавања петсто седме годишнице Косовске битке у лето 1896. Посвећујући Београду цело једанаесто поглавље своје књиге (насловљено – Прелепи Београд), напомиње да је као и његови претходници имао предрасуде о том граду као и о Србији, јер долазећи није ништа спектакуларно очекивао, али када га је видео заљубио се у њега (Vivian, 1897: 195). Херберт Вивијан је Београд доживео као мању, али лепшу верзију Будимпеште. За њега је то био потпуно нови, модеран град, скоро западњачки у коме житељи не имитирају најновију европску моду, већ су традиционалну ношњу прилагодили својим потребама. Куће у граду су удобне, али по енглеским стандардима гледано скромно намештене, без претераног луксуза. Приметио је да је скоро свака друга кућа претворена у кафану, а свака друга радња је мењачница новца. Седиште министарства спољних послова издвајало се по репрезентативности, али га је пренерасио изглед зграде Народне скупштине коју је описао као бедну колибу односно шупљу рупу (Isto). Град је био врло уредан, а улице чисте. Међутим, очуо је да живот у престоници замире већ у девет сати увече, када улице потпуно опусте. Сумирајући своје импресије о Београду записао је да је задивљујуће да је град доживео толики просперитет од турских времена, напомињући да су Теразије само пре тридесет година изгледале као лош земљани пут у који је путник могао да потоне до колена због блата (Isto).

Британски путници у Србији у XIX веку оставили су и важне описе унутрашњости и других градова. Највећи број њих је писао о Нишу, Шапцу, Крагујевцу. Џорџ Кепл осликава Ниш као град који је чистији од осталих турских градова, као и да су куће боље грађене од оних у другим оријенталним варошима (Levental, 1989: 272). Франсис Ерве је оставио штуру забелешку да је Ниш велико место у коме има неколико значајних јавних зграда и базар, док је за мост преко Нишаве записао да је занимљив, као и онај у Пловдиву. Међутим, био је изненађен скромним сразмерама Ђеле-куле која је величине мало већег голубарника.⁹

⁸ Ф. Ерве, Цариградским друмом и бачком равницом, у: Б. Момчиловић, *Британски путници о нашим крајевима у XIX веку*, 50–51.

⁹ Ф. Ерве, *нав. дело*, 41.

У лошем светлу Ниш је представио и путописац Едмунд Спенсер и то у књизи *Путовања по европској Турској 1850. године (Travels in European Turkey in 1850, 1851)* из 1851, бележећи да представља верну копију скоро сваког града европске Турске. Река Нишава одваја град од тврђаве, а стари дрвени мост је изузетно оронuo. Преко моста се пружа хаос од рушевина, срушених зидова, рушевних кула, гомиле дрвених кућерака. Ипак, он истиче стратегијску предност града који може да заустави напредовање сваког непријатеља. Обишао је и Ћеле-кулу коју је представио као "одвратну грађевину подигнуту да би служила као опомена раји Бугарске, Босне и Горње Мезије каква их судбина чека ако покушају да следе пример своје браће у Србији".¹⁰ Иначе, кратак осврт на Ћеле-кулу дао је и Александар Кинглејк који је напоменуо да је то пример оријенталне архитектуре, саграђене у облику пирамиде.

Србију је током јула 1850. посетила и Лујза Хеј Кар¹¹, и то у пратњи Вука Караџића и његове ћерке Мине (Lukić-Tisarević, 1988: 71). Лујза Кар је иначе 1847. прва на енглески језик превела Ранкеово дело *Историја српске револуције*. Успомену на путовање Карова је сачувала у дневнику *Неколико дана по Србији 1850. године*, који је на њену молбу педантно водила Мина Караџић. Забелешке је каснија превела на француски језик, а Чеда Мијатовић уз њену дозволу превео на српски језик и објавио 1895. у Бранковом колу (Митровић, 1983–1984: 208, Лукић-Типсаревећ, 1983–1984: 47). Разлог своје посете Србији дала је сама Лујза Кар у једном од разговора са Мијатовићем када му се поверила да је првенствено на њен пут утицао савет једног од критичара њеног превода Ранкеове *Историје српске револуције* који јој је скренуо пажњу да веома добар превод једино квари неправилан превод српских имена. Према томе боравећи у Србији требало је да научи правилан изговор српским имена (Мијатовић, 1895–96: 753). Током осамнаестодневног боравка поред Београда посетила је и Обреновац, Шабац, Лозницу, односно Мачву и Подриње. Њене белешке не садрже политичке оцене о Србији и њеним владарима, већ доносе занимљиве и кратке описе српских градова, и податке о карактеристичним српским обичајима који су данас скоро заборављени. За Палеж (Обреновац) је записала да је мало али чисто место, а за градске зидине Шапца написала је да се налазе у руинираном стању. Приметила је да на путу од Београда до Шапца постоји велики број крајпуташа, дрвених или камених споменика који означавају место погибије јунака или путника са исписаним именинима и датумима њихове смрти (Исто:755–756). Традиционални обичаји Срба оставили су такође снажан печат. Један од најраспрострањенијих обичаја је браће Ивањданског цвећа. У предвечерје Ивандана младе девојке и деца одлазе ван градова и у пољима уз игру и песму беру Ивањско цвеће којима касније украшавају куће. Такође, уочила је да српски

¹⁰ Е. Спенсер, *Путовање капетана Спенсера по Србији 1850. године*, у: Б. Момчиловић, *Британски путници о нашим крајевима у XIX веку*, 165.

¹¹ *Лујза Хеј Кар (Louisa Hay Kerr)*

Рођена је 1800. у Глазгову. Веома рано је почела да се интересује за Балкан, и нарочито за српски народ. Заједно је са Мином и Вуком Караџићем 1850. посетила Србију. Приврженост српском народу показала је и током Херцеговачког устанка 1875. Познавала се и са кнезом Михаилом, Ранком Алимџићем, Јованом Ристићем, Јевремом Грујићем. Обишла је и Италију, Шпанију, Јапан, Кину, Индију, Египат. Умрла је 1897.

сељаци највише времена проводе под ведрим небом, а у куће улазе само да се одморе или склоне од зиме (Исто: 794).

Србију су у више наврата и то 1862, 1863. и 1864. године посетиле Енглескиње Георгина Мјур Мекензи и Аделина Паулина Ирби када су обишле и Македонију, Стару Србију и Црну Гору (Lukić-Tipsarević, 1988: 75, Растовић, 2000: 48). Као резултат њихових брижљивих запажања настала је 1868. волуминозна књига *Путовања по словенским провинцијама Турске у Европи* за чије је друго издање 1877. Виљем Гледстон, написао инспиративни предговор.

Први пут на тле Кнежевине Србије крочиле су почетком августа 1862. Увиђајући важност њихове мисије за афирмацију српске ствари у Европи, Илија Гарашанин, председник српске владе је издао смернице локалним властима да их пријатељски дочекају и буду им на услузи приликом посете. Две путнице су у обилазак унутрашњости кренуле 14. августа 1862. када су посетиле Јагодину, Ћуприју, манастир Манасију, Бољевац, Гамзиград, Неготин, руднике у Мајданпеку. Такође, обишле су и Пожаревац, ергелу коња у Љубичеву, Смедерево (Ђорђевић, 1983: 393). У Београд су пристигле 4. септембра и том приликом су их дочекали Фрањо Зах и Никола Крстић. Приликом вишенедељног боравака посебно су се интересовале за политичку ситуацију у земљи, стање слободâ и за однос српског кнеза према начелима либерализма (Исто, 396).

У Београд су се поново вратиле 24. септембра 1863. и у њему остале годину дана, све до 29. септембра 1864. Занимљиво је да су приликом овог другог боравака написале велики део своје књиге *Путовање по словенским провинцијама Турске*. Једногодишњи боравак у Београду су искористиле и да присуствују бројним свечаностима, између осталих и прослави дана Светог Саве у новоотвореном Капетан Мишином здању, обићу Топчидер.

Никола Крстић је у својим мемоарима бележио њихове београдске активности, премда су подаци доста оскудни и углавном садрже њихове погледе о политичком и друштвеном животу оновремене Србије и Београда. У вези са описом Београда драгоцен је податак да је Мјур Мекензи 28. септембра 1863. посетила старо здање кнежевог конака које је није импресионирано, и кога је окарактерисала као прљаву зграду (Крстић, II, 2005: 127). Читајући Крстићеве мемоаре сазнајемо и ставове Аделине Ирби и Мјур Мекензи на тему југословенства и слободâ у српској кнежевини. У разговору од 30. септембра 1863, две путнице су шокирале свог домаћина тезом да би у Србији требало да се "идејом југословенства замени све што је српско", што је он одбацио тврдећи да то Срби не би прихватили јер би било веома тешко да се одрекну свог имена с обзиром на то да су оданији свом имену више него што се мисли (Исто, 127-127).

У неколико наврата тема њихових београдских разговора је било стање слободâ у Србији. Енглескиње су понављале своје раније изнете предрасуде да је слобода у Србији угњетена као и да српска влада поставља своје људе који прате странце односно путнике како не би могли слободно да разговарају са људима (Крстић, I, 2005: 14-15).

Посебну сферу интересовања не тако снажну као што ће то бити у XX веку, енглески путници посветили су политичким приликама у Србији, оцени владавине кнеза Милоша, уставобранитељима и њиховим вођама. Занимљи-

во је да су поједини путописци кнеза Милоша представљали као реформатора. Тако на пример, Френсис Кепл се кратко задржао на улози кнеза Милоша у политичком животу Србије указујући да је он настојао да цивилизује земљу, а то најбоље показује наредба о изградњи јавног пута од Јагодине до Београда (Levental, 1989: 273). Позитивну улогу Милоша Обреновића у политици аутономне Србије дао је и Франсис Ерве који је указао да је српски кнез учинио много за своју земљу, изграђујући чесме и путеве и показујући вољу да унапреди своју малу земљу у сваком погледу. У том погледу у Србији није било знакова незадовољства, а сељаци су били весели и задовољни.

О уставобранитељском покрету и његовим главним представницима Вучићу и Петронијевићу писали су Остин Хенри Лајард и Џон Пелгрејв Симсон. Остин Хенри,¹² дипломата и археолог је уставобранитеље и његове главне протагонисте представио у студији *Аутобиографија и писма (Autobiography and Letters)*. Он је 1842. боравио у Београду непосредно после доласка уставобранитеља на власт. Према његовим речима Аврам Петронијевић је поседовао "извесно знање и културу, стекао је европско образовање и говорио је више европских језика." С друге стране Вучића портретише као храброг и грубог војника чистог српског типа. Обојица су уживали велики углед због поштења, способности и родољубља, а сматрани су за вође странке која се противила мешању Русије у српске ствари.¹³ И поред афирмативне оцене главних стубова уставобранитељског покрета, Лајард је сматрао да су сурово поступали са опозиционим политичарима, напомињући да су "Срби у то време били само мало мање варвари и мање нецивилизовани од својих дојучерашњих господара, Турака."¹⁴

Џон Пелгрејв Симсон¹⁵ је дао важне портрете Вучића и Петронијевића у делу *Писма са Дунава (Letters from Danube)* из 1847. Он је у лето 1844. први пут посетио Београд када се сусрео са уставобранитељским првацима што му је омогућило да их верно ослика. Тома Вучић Перишић је по Симсону био српски патриота, лукав, одлучан, опрезан човек, више јунак и војник, а мање политичар и дипломата. Антипод Вучићу је Аврам Петронијевић кога осликава као простодушног и патријархално једноставног човека, љубазног, срдечног и учтивог, који је о себи скромно говорио, а о Обреновићима одмерено. Оценио га је као честитог оца народа.¹⁶

¹² *Остин Хенри Лајард (Austin Henry Layard)*

Рођен је 1817. Школовао се у Италији, Енглеској, Француској, Швајцарској. Привлачила га је егзотика истока, и као врло млад је почео да путује у далеке крајеве. Страфорд Канинг га 1842. запошљава као неслужбеног дипломатског представника Велике Британије у европској Турској. То време је искористио и за позамашна археолошка истраживања у Асирији, Нимруду и Мосулу. 1852. је изабран као представник либерала у британски парламент, а затим кратко време обавља дужност државног подсекретара за спољне послове. Исту функцију обављаће и од 1861. до 1866. Од 1869. до 1877. је британски посланик у Мадриду, а затим до 1880. и у Цариграду. Умро је 1894.

¹³ О. Х. Лајард, *Од Београда до Цариграда за шест дана*, у: Б. Момчиловић, *Британски путници о нашим крајевима у XIX веку*, 62.

¹⁴ Исто, 69.

¹⁵ *Џон Пелгрејв Симпсон (John Palgrave Simpson)*

Рођен је 1807. Популаран романисијер и драмски писац викторијанске епохе. Умро је 1887.

¹⁶ Џ. П. Симсон, *У посети Вучићу и Петронијевићу, сремска берба*, у: Б. Момчиловић, *Британски путници о нашим крајевима у XIX веку*, 123–126.

Једно од најважнијих места у британским путописима XIX века припада својеврсном психолошко-социолошком портретисању српског народа. Многе од тадашње изнетих оцена актуелне су и данас, мада је неке прегазило време. Тако на пример Едмунд Спенсер Србе оцењује као примитивне свињаре ратоборног изгледа одевене у кабанице од овчије коже, који живе у патријархалним племенима. Међутим, за њега су они били леви и снажни људи, спремни да поделе храну, уједно храбри и предузимљиви.¹⁷ Далеко опсежније менталитет српског народа представио је Херберт Вивијан који је све до мајског преврата био један од најватренијих пријатеља Срба, а затим постао огорчени противник новог владара, и српског народа коме никада није могао да опрости што је дозволио сурово убиство Александра Обреновића и његове жене. Вивијан указује да у Србији преовладава дух гостопримљивости, а страни путник је свуда добродошао. Ипак, Срби ретко одлазе једни код других, а вечерња дружења су за њих непозната. Такође, они немају осећај за приватност, и све раде јавно. Жене се у Србији третирају љубазно, мада раде заједно са својим мужевима у пољима. У Србији мушкарци се жене не из љубави већ да би обезбедили још једног додатног радника у домаћинству (Vivian, 1897: 252–255). Оценио је да Срби имају смисао за хумор, премда су им песме тужне и меланхоличне. Српски патриотизам је зачуђујуће велики, скоро донкихотовски. Срби су робови своје деце, а с друге стране не воле животиње. Понашају се детињасто, а поседују изразиту страст за ношење ватреног оружја, то јест воле да пуцају у вис. Скоро сваки човек носи пиштољ у свом џепу. Што се тиче српског сељака закључио је да је он весео, задовољан, гостопримљив и патријархално једноставан (Isto, 292).

Народне обичаје, кулинарске специјалитете, начин одевања, социјалну компоненту српског друштва и друге етнографске црте Срба такође је веома упечатљиво представио Херберт Вивијан. Сматрао је да се најбољи специјалитети српске кухиње у Београду спремају у ресторанима Руски Цар и у Топчидеру, мада је искрено веровао да се храна у провинцији справља далеко боље него у престоници. Био је изненађен да постоји култура употребе прибора за јело, виљушке и ножа. Што се тиче исхране и културе обедовања, Вивијан напомиње да сваком јелу претходи испијање најмање једне чашице шљивовице или комовице, а стандардни оброк подразумева конзумирање крављег млека, кајмака, и црног лука. Од српских специјалитета истицао је чорбу са месом, ђувеч, печену пилетину, јагњетину, спанаћ, гибаницу са сиром. Хлеб је добар, а уз сва јела служе се кафа и воће, посебно лубенице и диње. Један од обичаја српског народа је служење слатког од разног воћа као гест којим се показује добродошлица гостима (Isto, 211–216). Указао је и на још један распрострањени српски обичај. Када иду у госте Срби увек носе домаћину по једну јабуку или крушку као симбол благостања.

Забележио је да Срби радије пију воду од алкохола, просечно од шест до дванаест чаша дневно (слично запажање уочила је и Мери Дарам неколико година касније). Доручак је код Срба најважније јело. Они доручкују врло рано, јер рано и устају, при чему се обично каже за ону особу која доручкује после седам сати ујутро да је велика ленштина. У погледу социјалне структуре друштва приметио је да Срби немају аристократију, а нова буржоазија као

¹⁷ Е. Спенсер, *нав. дело*, 141.

симболе моћи и успешности сматра званичну позицију у друштву и богатство (Isto, 219).

Што се тиче британских путника који су походили Србију на почетку XX века њихов боравак везан је најдиректније за стање политичких односа две државе односно рефлектовао се кроз промену британске политике према Србији. Наиме, од 1903. до 1906. када су међусобни односи били на најнижој тачки услед познатог става владе у Лондону према државном удару, промени династија и односу према завереницима, и енглески путописци су се понашали у складу са званичном политиком своје државе. Њихова сведочанства пуна су предрасуда о Србима као злочинцима и убицама и Србији као земљи варвара и дивљака. Како су се односи након 1906. године побошљавали тако су и погледи Енглеза путника постајали позитивнији, а Срби су од лоших момака постали храбри, правдољубиви, морални народ. Тако је напуштен дубоко уврежен стереотип који су управо деценијама градили енглески путописци о Србији као земљи зла и дивљих људи.

За разлику од XIX века енглески путописци који долазе у Србију на почетку XX столећа шире дијапазон свог интересовања и осим политичких тема њих све више интересују и друга питања на пример она из друштвеног живота (развој привреде, изглед српских градова и села, обичаји српског народа, менталитет, музика, исхрана, ношња, ток модернизације српског друштва). Као и њихови претходници и они су долазили са великим предрасудама и једностраним судовима о Србији и Србима (Растовић, 2005: 431). Међутим, врло брзо стварност их је демантовала и многи од њих су то и признавали у својим радовима и путописима (Исто, 432). Тек анексиона криза, а дефинитивно балкански ратови мењају британску перцепцију о Србији и Србима. Према томе можемо рећи да је 1912. година била вододелница у енглеском поимању Србије и српског народа, када заиста почиње да преовладава позитиван став. Њихове оцене изрицане у мемоарима, радовима, дневницима у знатној мери су одређивали ставове британске владе о Србима. Од бројних путника и путописаца тога доба који су дуже или краће боравили у Србији, а своја дела у целисти или фрагментарно посвећивали Србима, издвајају се Херберт Вивијан, Мери Дарам, Алфред Стед, Хари де Виндт, Џон Фостер Фрејзер.

Поред поменутог Херберта Вивијана који је и првих неколико година XX века често долазио у Србију и своја запажања о Србији, српском народу, Александру Обреновићу и краљици Драги Машин оставио у књизи *Српска трагедија са импресијама из Македоније (The Servian Tragedy with some Impresions of Macedonia)* штампаној 1904, најчешће је у то време Србију и Балкан походила угледна научница и антрополог Мери Дарам. Занимљиве оцене о Србима оставила је у одличном путопису *Кроз српске земље (Through the Lands of the Serb)* која је објављена такође 1904. Књига представља приказ њених трогодишњих путовања по Србији, Црној Гори и Старој Србији. Сматра се једном од најцеловитијих студија које су у Великој Британији објављене о Србији и Србима до Првог светског рата, а можда и најбоља инострана књига о Србима у том периоду (Дарам, 1997: 281–336). Иначе, она је била прва странкиња која је до тада написала књигу искључиво о Србима. Дарамова је оставила драгоцене описе градова и обичаја српског народа, забелешке о кулинарским специјалитетима, политичкој ситуацији, узроцима пада последњег Обреновића.

Обилазећи Србију за њу потпуно непознату земљу приметила је да су сви српски градови врло слични, да имају широке, чисте улице дуж којих се налазе мале камене куће покривене црвеним црепом, као и лепе и складно изграђене школе. Посебно је детаљно приказала Београд, који има најлепши положај и необичну спољашњу лепоту. То је чист, светао град са шездесет хиљада становника. Изненађена његовом лепотом записала је да "Београд изгледа тако напредан, а његови становници веома модерни, војници уредни, чиновници отмени, а нови владини уреди тако задивљујући да се човек изненади када сазна да је земља због лоше управе финансијски скоро у очајном стању (Исто, 113). Од свих српских градова најлепши утисак је стекла о Ужицу, најлепшем малом граду, гостољубивом и веселом месту. Град је имао добру школу опремљену савременим училима, електрично осветљење, памучну и текстилну фабрику на електрични погон. С друге стране, за Крушевац је записала да је полетан, напредан и најљубазнији град у унутрашњости земље. Посетила је и Пирот град са десет хиљада житеља, у коме је била развијена производња на далеко познатих ћилима одличног квалитета. Источном Србијом није била посебно одушевљена, а обишла је Књажевац, Зајечар и Неготин. Такође је лош утисак стекла и о Смедереву, Обреновцу, Убу, док је за Чачак написала да је град који одише изразитим духом пословности.

Шумадију је назвала срцем Србије и центром одакле је отпочела борба за стицање српске независности. Сматрала је да изворни тип Србијанца потиче из Шумадије. "Ако је истина да је све што је највише србијанско у Шумадији, онда овде треба тражити изворни тип овог човека" (Исто, 161). Осврћући се на етничке особености и обичаје Срба забележила је да не воле да пешаче и споро ходају. Не баве се атлетиком и воле да по цео дан седе и играју карте јер им је то начин да прекрате време. Срби су лежеран народ, иначе јако љубазни према странцима. Воле да се веселе и играју. "Ништа Србијанца не може спречити да игра коло" (Исто, 137). Као једну од његових лоших особина истицала је да не воле да раде. Посебну пажњу је посветила унутрашње политичким приликама. Мислила је да Србија као мала држава тешко може да опстане као самостална и независна. Њу окружују непријатељске земље великих територијалних аспирација, а политичку ситуацију отежавају и стални унутрашњи сукоби око тога којој се странијој сили треба приклонити (Исто, 115). Тешку ситуацију у земљи је објашњавала и неразумним владањем краља Александра и његовим скандалима са Драгом Машин. Његову кратку и несрећну владавину је оценила као сплет безнадежних грешака коју су потресали државни удари, честе промене влада и последња фатална грешка, венчање Драгом Машин.

Србију је 1905. посетио и новинар и путописац Хари де Виндт који је у Београду први пут боравио још 1876. за време српско-турског рата. Своје утиске са путовања по балканским државама и Европској Русији као специјални дописник *The Westminster Gazette* изнео је у књизи *Кроз дивљу Европу (Thought Savage Europe)* из 1907. Дело представља занимљив опис градова, предела, људи, обичаја, свакодневних прилика, српске политичке историје, посебно последњих дана владавине Александра Обреновића, његовог убиство и бруталности коју су завереници испољили. С обзиром да је јавно мњење његове земље врло мало знало о Балкану и то много мање него о Црној Африци и да

су у Великој Британији владале велике предрасуде о тим просторима, што он на почетку књиге и признаје, зато и не треба да чуди наслов овакав наслов његове књиге. Виндт је сам потврдио да су земље између Јадранског и Црног мора дивље и да у њима влада незаконоје.

Владавину последњег Обреновићевца оценио је као благотворну за Србију и изнео мишљење да је краљ Александар остао у животу, учинио би велике ствари за државу и њено потомство (Windt, 1907: 166). Краљицу Драгу је описао као жену симпатичне природе која се понашала отмено и достојанствено. Њена неприкосновеност, огледала се у томе што краљ ништа није могао да уради, а да не добије њен пристанак, без обзира да ли се радило о државним питањима или тривијалним стварима (Isto, 141). Као присталица Обреновића био је оштар критичар новог режима. Упозоравао је да је штампа ућуткана, слобода говора ограничена, а тајна полиција изузетно активна. Виндт нам је оставио и важне детаље који говоре о српским градовима Београду, Крагујевцу, Нишу, Лапову, Прокупљу, њиховом изгледу, амбијенту, друштвеним приликама. Крагујевац је описао као тих и успаван град који оживи једино у време пијачних дана. Место је било без електричног осветљења, а када падне мрак користиле су се светиљке на гас. Изненађен је што у продавницама од стране робе доминира она која је увезена из Немачке. Једини енглески производ на који је наишао је био сапун. Ниш који је такође посетио назвао је "Чикаго Србије". И у њему као и свуда у земљи узгој свиња је било главно занимање становништва, а свињетина главни производ који се извозио чак и у Енглеску (Isto, 183). У том граду је тада живело око двадесет пет хиљада становника. Иако је прљав, прашњав и неудобан, за Виндта је био атрактивнији него градови у северној Србији.

Његови описи детаља из друштвене историје Србије такође завређују пажњу. Говорећи о менталитету српског народа извео је закључак да постоји велика сличност између Срба и Француза, што је објашњавао тиме, да српска горња класа још од стицања независности шаље своју децу на школовање у Француску. Скоро сваки Србин кога је упознао у Београду зна најмање три језика (руски, француски, немачки). Срби су без обзира којој класи припадали најљубазнији народ на свету и увек ће помоћи странцу у невољи.

Исте године у Србији је боравио и британски новинар Џон Фостер Фрејзер. Своје утиске са путовања по Србији изнео је у књизи *Слике са Балкана (Pictures from the Balkans)*, из 1906. У овом делу истичу се секвенца из рада Народне скупштине која на најбољи начин осликва политичко стање оновремене Србије, и психолошки профил Срба. Фрејзера је изненадила демократска клима која је владала у скупштинској сали, где се одржавала седница којој је и сâм присуствовао. Забележио је да посланици изгледају као радничке вође, фармери, трговци, а међу њима се налазио само један или два црквена лица са дугим косама, Већина њих је била сељачког порекла и обучена у традиционалну сеоску одећу. Он зато тај парламент назива сељачки парламент (Fraser, 1906: 40–41). Посланици добијају петнаест франака дневно за учешће на седницама и имају бесплатан железнички превоз. Министарска плата износи дванаест хиљада франака годишње док председник владе добија додатних шест хиљада франака. Скупштина је заседала између једанаест и тринаест часова, у поподневним сатима радило се по комитетима да би се увече поново

састала у пленуму. Једна од најважнијих карактеристика српских посланика је коришћење гестикулације која је често била важнија и од самог говора. Веома су били учестали и прекиди седница. Посланици су веома често устајали са својих места. Један или двојица спавају, а други читају локалне новине. Фрејзер напомиње да када се после извесног одсуства вратио у скупштинску салу ситуација је постала крајње запаљива. Имао је утисак као да се налази у руском купатилу. Посланици из позиције и опозиције су се надвикивали и оптуживали једни друге, док је извештилац безуспешно покушавао да говори и нико га није слушао (Isto, 46). Фрејзеру се није допало постојање великог броја политичких партија које назива кликама.

Огроман простор у студији је посветио српском сељаку и селу. Стално је истицао да је Србија истинска земља сељака то јест пољопривредна земља. Доказ за то је да Срби мрзе градски живот. Излози радњи, електрична светла, такси возила њих не привлаче. Они долазе у град да нешто продају или купе, одлазећи из њега што је брже могуће. И он је уочио да је задруга основна јединица српског друштва, а најстарији задругар на челу те институције. Приметио је да између Западне Европе и Србије постоји велика разлика у односу на женску децу. Родитељи на Западу желе удају својих ћерки, а у Србији родитељи моле бога да им се ћерке што касније удају јер тиме губе радника у кући и на пољу.

Посебно место у представљању Срба Фрејзер је посветио опису њиховог карактера. Они су поносни, емоционални, срдачни, простодушни, сентиментални (Isto, 33). Срби или воле или мрзе. Ако некога воле у стању су да све учине за ту особу, али ако је мрзе не презају ни од убиства. Срби су моралан, али и сујеверан народ (Isto, 63). Њихови укуси су прости. Њихова највећа страст је да посећују црквене свечаности где се друже, играју, веселе, пију и једу са својим пријатељима. Србе је представио и као демократичан народ. Они немају племство. Имовина се једнако дели међу синовима. Образовање је слободно од основне школе до Универзитета. Телесно кажњавање је забрањено. Немају богаташе по стандардима запада. После свега што је видео остао је при првобитном закључку да су Срби су и поред тога што се труде да прихвате европске манире као и моду и даље задржали сељачки дух, са сељачким укусима и врлинама.

Оцене британских путника о Србији и Србима током XIX и почетком XX века представљале су често полазну оцену у креирању званичне политике Лондона према Србији и умногоме опредељивале јавно мњење да се постави позитивно или негативно према српском народу у целини. Све до балканских ратова у британској јавности, али и у званичним круговима преовладава углавном негативна перцепција српске стварности, Срби су за Енглезе доста дуго остали далек, мистериозан, недокучив, а често и дивљи и примитиван народ. Такву слику о Србима нарочито је употпунио мајски преврат када је сурово убиство брачног пара Обреновић шокирало како европску, тако и енглеску јавност традиционално осетљиву на питање круне и насилног обарања династија. Тек са успостављањем дипломатских односа две земље та негативна слика постепено нестаје и уступа место много објективнијем сагледавању српске збиље, односно објективнијем приступу Србији и Србима. Поред грађења јавног мњења, британски путници у Србији оставили

су драгоцена често и једина сведочанства о Србима, његовом психолошком профилу, обичајима, политичкој сцени, друштву, стању привреде.

Литература

Vivian, Herbert. 1897. *Servia. The Poor Man's Paradise*. London-New York-Bombay: Longmans.

Goldsvorti, Vesna. 2000. *Izmišljanje Ruritanije. Imperijalizam mašte*. Beograd: Geopoetika. Дарам, Мери Едит. 1997. *Кроз српске земље*. Београд: Нова Европа.

Ђорђевић, Живота. 1983. Енглескиње А. П. Ирби и Ф. М. Мекензи у Србији 1862, 1863. и 1864. године. *Историјски часопис*, књига XXIX–XXX, 1982–1983, 391–401.

Ерве, Франсис. 1993. Цариградским друмом и бачком равницом. *Британски путници о нашим крајевима у XIX веку*, 41–61.

Квин, Мајкл. 1993. Дунавом кроз Војводину и Србију. *Британски путници о нашим крајевима у XIX веку*, 21–31.

Кинглејк, Александер Вилијам. 1993. Од Земуна до Ниша. *Британски путници о нашим крајевима у XIX веку*, 5–20.

Kostić, Veselin. 1988. Anglo-jugoslovenske veze kroz vekove. *Jugoslovensko britanski odnosi*, 29–39.

Крстић, Н. 2005. *Дневник. Приватни живот I*. (приредили А. Вулетић и М. Јагодић). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Крстић, Н. 2005. *Дневник. Приватни и јавни живот II*. (приредили А. Вулетић и М. Јагодић). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Лејард, Остин Хенри. (1993). Од Београда до Цариграда за шест дана. *Британски путници о нашим крајевима у XIX веку*, 61–71.

Levental, Z. (1989) *Britanski putnici i našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, G. Milanovac: Dečje novine.

Лукић, Типсаревић, Иванка. (1983–1984). Сећање Лујзе Хеј Кар на путовање по Србији 1850. године. *Ковчежић. Прилози и грађа о Доситеју и Вуку*, књига двадесета и двадест прва.

Lukić Tipsarević, Ivanka. 1988. Сећања британских путница које су путовале по нашим крајевима у 18. и 19. веку. *Jugoslovensko britanski odnosi*, 69–91.

Мијатовић, Чедомиљ. 1895–1896. Неколико дана по Србији 1850. Путне белешке Мине Караџићеве, *Бранково коло за забаву, поуку и књижевност* 1895–1896, I, 752–759, 794–798.

Митровић, Јеремија. 1983–1984. "Нека Енглескиња" коју Вук прати па путу по Србији 1850. године", *Ковчежић. Прилози и грађа о Доситеју и Вуку*, књига шеста, 208–211.

Момчиловић, Бранко. 1990. *Из историје југословенско-британских културних веза од 1650. године до II светског рата*. Нови Сад: Институт за стране језике и књижевност.

Момчиловић, Бранко. 1993. *Британски путници о нашим крајевима у XIX веку*. Нови Сад: Матица српска.

Пардоу, Џ. (1993), *Енглескиња у Земуну и Београду*, у Б. Момчиловић, *Британски путници о нашим крајевима у XIX веку*, Нови Сад.

- Растовић, Александар. 2000. *Велика Британија и Србија 1878–1889*. Београд: Службени лист СРЈ.
- Растовић, Александар. 2005. *Велика Британија и Србија 1903–1914*. Београд: Чигоја штампа.
- Симсон, Џон Пелгрејв. 1993. У посети Вучићу и Петронијевићу, сремска берба. *Британски путници о нашим крајевима у XIX веку*, 117–139.
- Спенсер, Едмунд. 1993. Путовање капетана Спенсера по Србији 1850. године, у Б. Момчиловић. *Британски путници о нашим крајевима у XIX веку*, 139–166.
- Todorova, Maria. 1999. *Imaginarni Balkan*. Београд: Чигоја штампа.
- Fraser, Foster John. 1906. *Pictures from the Balkans*. London: Cassell.
- Windt, Harry. 1907. *Through Savage Europe*. London: T. Fisher Unwin.

Aleksandar P. Rastović

ENGLISHMEN ABOUT SERBS AND SERBIA IN THE 19TH AND 20TH CENTURY

Summary

Interesting of Great Britain and official London for Serbia and Serbs were starting from 1837. when colonel Hodges, the first British consul arrived in Serbia. Otherwise, The Balkans was in focus of the British travelers through all 19th century. It was place of paradise for all kind of adventurers who looking for unknown or distant place in east or southeast parts of Europe. The beginning of the 20th Century was the peak of activities of the British travelers in the Balkans and especially in Serbia. Their remarks and thinking which were stated in itineraries and literature decisively were opted official attitudes about Serbia and Serbs. Although they have had huge prejudices not only about Serbs but all the Balkans nations, the British travelers after returning to home have changed their minds and have started to show themselves in positive light. The basic topics of their itineraries were description of the political and economic, cultural situation, customs, food, music of the Balkans nation and Serb especially. As for professional structure of the travelers they were diplomats, lawyers, officers. Also they were mostly younger people.